

Trónöröklés és isteni jogalap Nagy Péter uralkodása idején¹

Sashalmi Endre, a Pécsi Tudományegyetem BTK TTI Középkori és Koraújkori Történelmi Tanszékének professzora szakmai névünknek tűnő, műfajában és feldolgozásmódjában is kísérletinek számító kötettel jelentkezett. A *„Trónöröklés és isteni jogalap Nagy Péter uralkodása idején (1682–1725)”* című művében olyan területre merészkedett, amely eddig – mint bevezetőjében írja – a művészettörténészek felségterületének számított. Konceptiója szerint a képi ábrázolás napjainkban fontos forrás a történészek számára, akármelyik kort kutatják is. Ennek köszönhetően jelent és erősödött meg egy új műfaj, a *politikai ikonográfia*. Az ikonográfia a szerző definíciója szerint a képek és a képi ábrázolások mögöttes, kódolt jelentésének feltárásával és megértésével foglalkozó tudomány. A hatalmi ideológia vizuális megjelenítése, mint kifejti, különösen fontos volt Oroszországban, egyrészt mert az emberek jelentős része írástudatlan volt, másrészt a nyomdatechnika késői elterjedése miatt. Az 1500-as évektől 1700-ig terjedő időszakban körülbelül mindössze 500 kiadvány jelent meg, nagyon kis példányszámban (1200–2400). Mindezek folytán a hatalom üzenete elsősorban képi ábrázolások formájában jutott el az alattvalókhöz. Sashalmi módszertani újítása, hogy a korszak írott (például szónoklatok) és képi forrásanyagát (például ikonok, metszetek) komplex vizsgálatban, egymással párhuzamosan mutatja be.

A szerző a trónöröklésben találta meg azt a problémát, amelyen keresztül a hatalom jellegének és képi ábrázolásának bemutatását elvégezhetette. Témáját jól szemlélteti a könyv borítója is: a Sztorozsevi Szent Szavva halálának 600. évfordulója alkalmából, 2007 táján készült modern ikon, amely Szavvát, az Isten által kiválasztott cárok védőszentjét a Rurik- és a Romanov-ház uralkodóival ábrázolja. A szerző az ikon segítségével illusztrálja az Isten által adott örökletes hatalom eszméjét, amely képi motívumokkal fejezi ki a bibliai alapelveket: *„Mert nincs hatalom, csak Istentől.”* Az ikon történelmi kontextusának elemzésében a szerző nyomatékos jelentőséget tulajdonít az orosz egyház 1551-es zsinati határozatának, amely engedélyezte élő uralkodók ábrázolását az ikonokon. Ez azért fontos, mert teológiai értelemben a megfelelően festett ikonon a Szentlélek lakozik, így az egyes ikonok szakrális jelentőséggel bírnak. Szintén teológiai jelentősége van, amint Sashalmi rámutat, hogy az ilyen ikonok „összemossák” a földi téren és időn kívüli létet a földi térben és időben létező uralkodó ábrázolásával, és ily módon egyértelműen a dinasztia szakralizálását szolgálják.

A bevezetőben a szerző elméleti érvennyel tisztázza, hogy a *primogenitúra* (az örökleteség elve a trónutódlásban) és a *királyi hatalom isteni jellege*, azaz isteni jogalapja egymással szorosan összefüggő, de korántsem azonos jelenségek. Az uralkodó hatalma

1 Sashalmi Endre: *Trónöröklés és isteni jogalap Nagy Péter uralkodása idején (1682–1725)*. Az írott források és az ikonográfia tükrében. Pécs, Kronosz, 2013. 223 p.

ugyanis nem pusztán analógiája, hanem egyenes folytatása az isteni hatalomnak, ahogy a Biblia írja: „*Általam uralkodnak a királyok.*” A nyugati kultúrkörben a két jelenség gyakranszétválik, Oroszországban viszont Sashalmi koncepciója szerint nem választható el egymástól.

Az első, historiográfiai fejezet a témára vonatkozó szakirodalmat tekinti át. A második fejezetben a trónöröklés és az isteni jogalap 1613–1682 közötti oroszországi meghatározását mutatja be a szerző. Kiindulópontja a Mihail Romanov 1613-as trónra lépését megerősítő irat, amelynek elemzése során arra a következtetésre jut, hogy itt nem a duma döntéséről vagy a nép akaratának kinyilvánításáról van szó, „*hanem Isten szándékának kitalálásáról.*” Az isteni jogalap és az örökletesség elve összefonódott, az irat egyúttal hangsúlyozza a Romanovok rokonságát a Rurikidákkal.

A harmadik fejezet az oszmánellenesség megjelenésével és ennek képi ábrázolásával foglalkozik a cárok isteni jogalapjának elemzése során. Hely hiányában és a teljesség igénye nélkül ebből a fejezetből „*A cári lovasportrék megjelenése*” című alfejezetet emeljük ki. Az 1550–1650 közötti nyugati lovasportrékról a szerző a szakirodalom alapján megállapítja, ezeken három domináns témát lehet megkülönböztetni (császári, keresztény, uralkodási). A lován szilárdan ülő király az állam stabil kormányzását testesíti meg, a kezében lévő lovaglópálca pedig a jogar megfelelője – az ilyen típusú lovasportrék az isteni jogalap képi kifejezői voltak. Mihail és Alekszej cárok posztumusz lovasportréinak elemzése során Sashalmi Endre a hétágú Konstantin-kereszt alapján – más kutatóktól eltérően – Nagy Konstantin kultuszát olvassa ki. Összegzésében rámutat, hogy az Alekszej cár korától megjelenő ábrázolási módok az isteni jogalap mellett a cárok oszmánellenességét is hangsúlyozzák.

A kötet negyedik fejezete a trónöröklés módját tekinti át 1682–1696 között. Itt a fő problémát a kettős cárság kérdése jelenti, 1682–1689 között ugyanis két legitim cár uralkodott egyidejűleg, amire egy rövid zavaros időszakot leszámítva az orosz történelemben korábban nem volt példa. Ez a moszkvai hagyományok megkérdőjelezését hozta magával, annál is inkább, mert a régensi szerepet nem Péter anyja, hanem féltestvérének nővére, Szofja töltötte be, amire korábban szintén nem volt precedens. Bár az alkalmasság elve a fiatalabb fivér, Péter mellett szólt volna (és először valóban őt kiáltották ki cárrá), Szofja politikai ambíciói miatt végül kettős hatalom alakult ki. Az utódlás hivatalos indoklásában, amelyben kerülték a hivatkozást az isteni szándék kitalálásának gondolatára, már nagyon halványan, óvatosan megfogalmazva kibontakozik egy új, az államérdeket számba vevő koncepció. Az új helyzet új teológiai-politikai paradigmát hozott magával, és részleges ideológiai megújulással járt.

Sashalmi Endre utal arra, hogy ebben a helyzetben megváltozik a politikai nyelvzet, gyakoribbá válik például az *alattvaló* szó használata, felbukkan a korábban ismeretlen *közjő* fogalma, illetve megjelenik az *állam* (*goszudarsztvo*) fogalmának az uralkodó személytől határozottabban elkülönülő használata is. A szerző kiemeli a metszetek elterjedésének fontosságát a korszakban, amelyek már önállóan és nem mint a könyvek díszítőelemei jelennek meg. A műfaj Ukrajnából eredt, a kijevi barlangkolostor szerzetesei készítettek először önálló metszeteket, innen jutott el aztán egész Oroszthonba. Sashalmi a metszeteket elemezve arra a következtetésre jut, hogy az 1682–1689 között egyidejűleg működő három „szuverén” (a két cár és a régens Szofja) közül Szofja tekinthető az első számúnak. (Erről egyébiránt a korszakban is viták folytak.) A mindössze 200–300 példányban megjelenő metszetek akkora politikai veszélyt jelentettek Péterre, hogy hatalomra kerülése után mindent megtett a felkutatásukra és megsemmisítésükre. Ennek tudható be, hogy nagyon kevés maradt fenn belőlük.

Szofja carevna koronázási vagy „sasos” portréjának elemzése során a szerző bemutatja, hogy a portrén a hét erény allegorikus ábrázolása látható. A továbbiakban a szerző leírja, miként tértek vissza az úgynevezett krisztocentrikus ikonográfiához Szofja hatalomból való eltávolítása (1689) után, valamint ismerteti egy új műfaj, a *konklúzió* létrejöttét. Az új kifejezési mód azért izgalmas, mert szöveges és képi motívumok együttesen jelentek meg benne. A szintén ukrán hatásra létrejött, korábban ismeretlen műfaj szöveges része filozófiai, teológiai, logikai disputák összefoglalását – nevének megfelelően konklúzióit – tartalmazta, amelyhez később olyan képi ábrázolások társultak, amelyek nem voltak feltétlenül kapcsolatban a szöveggel, és amelyeket nem a szöveg alkotója készített. Az ilyen újszerű ábrázolásokat az uralkodóknak ajánlották, az ajánlás hamarosan laudációvá változott, a hozzá kapcsolódó allegorikus kép feladata pedig az égi és a földi szféra összekapcsolása volt. Mindez az uralkodói dicsőség legitimációjának egy újabb eszközévé vált.

Az ötödik fejezetben a szerző az *ikonográfiai forradalom* és a *trónöröklés* problematikájával foglalkozik 1696–1725 között. Az ikonográfiai változások lényegét abban látja, hogy az ábrázolások Péter azovi győzelme és moszkvai bevonulása után döntően már nem a korábbi, vallásos, hanem az antik Rómában szokásos mintát követték. Ezt tükrözik az új típusú ábrázolások, valamint a „*Jöttem, láttam, győztem*” jellegű feliratok is. A legfontosabb teológiai változás, hogy a dicsőítés már nem elsősorban a győztest oltalmazó istenségnek szól, hanem magának a győzelmet arató személynek, akinek alakját már az antik mitológia szereplőivel rokonítják. A már szinte menetrendszerű diadalmenetek során Pétert például előszeretettel hasonlították Herculeshez. Megfigyelhető a szimbólumrendszer egészének átalakulása, ami kiterjedt az épületek díszítésére, a zászlókra, a kalendáriumokra, a grafikus művészetre, a pénzérmékre. Az 1704 után vert ezüstrel, amit főként a felsőbb osztályok használtak, már európai mintát követett.

Nagy Péter „*Szimbólumok és jelképek*” című, 1705-ben megjelent könyvének címlapja alapján rámutat a szerző a hatalom új ikonográfiájának elemeire. Az újítások megjelenését az uralkodó nyugat-európai utazásával hozza összefüggésbe, amely után forradalmi változások kezdődtek, elsősorban a grafikus művészet terén. Péter részletesen elemzett művét az új ikonográfia kézikönyvének szánták, és akként is használták. Kétnyelvű felirataival és szimbólumaival jelezte a kötet, hogy Oroszország is belépett az európai jelképrendszerbe.

1715–1722 között a szónoklatok, illetve a képi ábrázolások közül a metszetek – s közülük is különösen a konklúziók – gyakorolták a legnagyobb hatást a kor gondolkodására. Ebben az időszakban már a portré játszotta a vezető szerepet, részben önállóan, részben pedig csataképek vagy konklúziók elemeként. Az ukrán rézmetszők által meghonosított műfaj ekkori alkotásaira jellemző, hogy a szentek – elhagyva szokásos helyüket – a felhőkből a földre ereszkednek, és a valóságos földi „hősökkel” együtt tevékenykednek.

A korszakban elemi erővel vetődött fel a legitimitás és az idoneitás dilemmája. Ezt a problémát és megoldási módját elsősorban Feofán Prokopovics „*Dicsőítő szónoklat Péter Petrovicsnak, a legnemesebb uralkodó cárevisnek és nagyfejedelemnek születésnapja alkalmából*” című műve (1716) alapján vizsgálja a szerző. Az ukrán származású Prokopovics Péter tetteinek legfőbb dicsőítője volt, nevéhez fűződik a cári hatalom modernizált, nyugati elemekkel átszőtt ideológiájának a megalkotása és a reformok legitimálása. Idézett szónoklatát aktuálpolitikai kérdés tette szükségessé: Alekszej cárevis, a trónörökös ugyanis apja elvárásai ellenére nem kívánt reformer cár lenni. 1715-ben azonban megszületett Péter cár második házasságából származó fia, Péter Petrovics, valamint Alekszej fia, Péter Alekszejevics is, így a trónöröklés kérdése nyitottá vált. Prokopovics koncepciójának lényegét egy korabeli cári levél egyik mondata fejezi ki legtalálébban. Péter azt írta Alekszejnek: „*Jobb*

lesz egy méltó idegen, mint a méltatlan saját fiam.” Ismerve Péter fenntartásait alkalmatlannak tartott elsőszülött fiával kapcsolatban, Prokopovics Alekszej cáreviccsel szemben az idoneitás mellett tette le a voksát, és világossá tette, hogy az örököszt Péter Petroviccsban látja. Mivel Péter másodsülött fia még kiskorú volt, megkezdődött Katalin, Péter második felesége uralkodói imázsának a tudatos felépítése. Ebben úgyszintén a szónoklatok és a metszetek játszották a vezető szerepet. Az udvari teoretikusra, Prokopovicsra alapvető feladat hárult. A szónoklatok központi elemévé vált, hogy erényeiben égi patrónusához hasonlították Katalint, a cári feleséget. Ezt később látványos konklúziók is megerősítették, például Alekszej Zubov 1717-es névnapj metszete.

A szerző felveti a koronázás mint ikonográfiai és teológiai probléma kérdését. Péter idején vált gyakorivá Oroszországban az olyan ábrázolási mód, amelyben az uralkodót szárnyas alakok koronázzák meg. Victoria, a győzelem és hatalom istennője koronázza meg az antikvitás korában a császárokat és a dicső hadvezéreket: ezt a szerepet a 18. század eleji Oroszországban nyugati hatásra szárnyas angyalok veszik át. Történészek számára különösen érdekes lehet a korszak felfogása a történettudományról, amit ismét csak Feofan Prokopovics fejtett ki „*Költői művészetéről*” című írásában. Markánsan, pontokba szedve nevesítette azokat a különbségeket, amelyek a történetírást a költészettől megkülönböztetik. Utóbbi verses, előbbi prózai kifejezésmódban alkot, a történész ragaszkodik a rövidséghez, a világossághoz és az igazsághoz, a történész a dolgok kronológiai rendjét követi, saját elbeszélés módja van, és valóságos eseményt mond el.

Az Alekszej trónfosztásától (1718) a trónöröklésről szóló törvényig (1722) terjedő időszak bemutatása során a szerző kiemeli, hogy a kizárási folyamat 1718-ban egy komplett rituálé keretében történt, amelyen 53-an vettek részt „nyitott ablakok mellett”, hogy minél többen hallják. A 21 pontból álló manifesztum pedig kimondja, Péter mint apa és uralkodó megfoszthatja a cárevicset az öröklés jogától. A jelzett időszak szellemi terméke, Prokopovics virágvasárnapi szónoklata 1718-ban „*A cári hatalomról és tiszteletéről*” azért érdemel figyelmet, mert ötvöződnek benne az isteni jogalap régi és új elemei, miként az a részletes elemzésből világosan kiderül.

Nem véletlenül 1722-ben, az örökösödési törvény megalkotása évében született Prokopovics alkotása, „*Az uralkodó akaratának joga az állam örökösének meghatározására*”. A műben a termékeny szerző jogi, racionális, bibliai példák sokaságával igazolja, hogy bármelyik uralkodónak, így tehát Péternek is joga van bárkit kijelölni utódjául, akit arra méltónak tart, a méltatlan vérrokonát pedig jogosult kizárni. Az idoneitás szempontja tehát felülírta a legitimitásban megtestesülő, korábban oly fontosnak tartott jogot. Az isteni akarat letéteményese az uralkodó – érvel a szerző –, tehát az uralkodó akarata Isten akarata.

Nagyon fontos volt az udvari filozófus és Péter számára is, hogy bizonyítsák a kortársak és a külföld előtt: Katalin kettős felhatalmazás alapján lesz (lett) uralkodó. Ahogy Prokopovics fogalmaz: „*Katalin Isten és Péter akaratából lett császárnő.*” Ennek képi kifejezését láthatjuk Ivan Zubov konklúziójában Katalin megkoronázásáról 1724-ből, ami a szerző szerint az egyik leggyakrabban idézett konklúzió. A koronázásra készült érmeveret is megerősíti a fentebb ismertetett politikai szándékot. „*Isten és a császár által*” – olvashatjuk rajta. Nagy Péter sikerrel járt: megalapozta Katalin utódlását, aki annak ellenére, hogy Péter nem jelölte ki egyértelműen utódját, különösebb nehézségek nélkül átvette a hatalmat. 1725-ben bekövetkezett halála azonban új korszakot indított el az orosz történelemben, amelyet a palotaforradalmak vagy gárdapuccsok koraként tart számon a történetírás, és amelynek egyik fő oka – Sashalmi Endre és a recenzens szerint is – az 1722-es örökösödési törvény.

Összegzőképpen elmondhatjuk, hogy a kötet jól illik a szerző elsősorban államfejlődéssel és politikai gondolkodással foglalkozó eddigi történelmi munkássága keretébe. Sashalmi Endre ezúttal új színnel, új dimenzióval bővítette a kutatásait, olyan területet vont be a történettudomány vizsgálódási körébe, amely eddig külön kutatások tárgyát még nem képezte. A szerző írott és képi források szintézisére épülő, magabiztos teológiai háttérrel megírt nagyszabású kísérletét sikeresnek gondoljuk. Ez a fajta új metodika minden bizonnyal új szempontrendszert állít a korszak más kutatói elé is.

Bebesi György